

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСІБ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ У ПЕРІОД ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

ЗАСТАВНА О.П. - кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри міжнародного та європейського права Західноукраїнського національного університету

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5680-5485>

УДК 341.231.14:341.3:355.01

DOI: <https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2026.1.82>

У науковій статті досліджено міжнародно-правовий статус осіб з особливими потребами (осіб з інвалідністю) у контексті збройних конфліктів. Аналізуючи ключові міжнародно-правові інструменти захисту значної категорії осіб зокрема Женевської конвенції 1949 року та додаткові протоколи до них Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю 2006 року, стаття 11 резолюції Ради Безпеки ООН та Сендайської рамкової програми зі зменшення ризику стихійних лих на 2015-2030 роки, виявлено що особи з інвалідністю в умовах збройних конфліктів зазнають непропорційно більшого впливу бойових дій внаслідок фізичних, сенсорних, психічних та інтелектуальних порушень, що ускладнює евакуацію, доступ до медичної допомоги, інформації та гуманітарних послуг.

Встановлено, що чинна система міжнародного гуманітарного права не містить окремо самостійного договору, спрямованого виключно на захист осіб з інвалідністю під час збройних конфліктів а їх захист забезпечується через загальні норми про «цивільне населення» та «вразливі категорії осіб».

Проаналізовано взаємодію та взаємодоповнення МГП і міжнародного права прав людини у частині захисту осіб з інвалідністю. Окреслено проблеми імплементації відповідних норм в Україні в умовах збройної агресії Російської Федерації.

Сформульовано авторські висновки та пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правових механізмів захисту: з метою вдосконалення міжнародно-правового механізму захисту осіб з інвалідністю розробити в рамках МГП спе-

ціальні керівні принципи щодо захисту осіб з інвалідністю в умовах збройного конфлікту, за аналогією з Принципами Блантайфа щодо внутрішньо переміщених осіб, включити до програми навчання збройних сил держав конкретні зобов'язання щодо захисту осіб з інвалідністю, запровадити обов'язковий збір без агрегованих даних щодо осіб з інвалідністю в планах гуманітарного реагування. Вдосконалити національне законодавство в частині захисту прав осіб з інвалідністю на деокупованих і постраждалих від бойових дій територіях.

Ключові слова: особи з інвалідністю, особи з особливими потребами, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, Конвенція про права осіб з інвалідністю, вразливі категорії осіб, захист цивільного населення, воєнний стан.

Постановка проблеми

Збройні конфлікти є одним з найбільш руйнівних явищ сучасності, що системно порушують права людини та підривають соціальний устрій держави. У зазначеному контексті особи з інвалідністю (особи з особливими потребами) становлять одну з найбільш вразливих категорій цивільного населення, яка зазнає непропорційно більшого впливу від ведення збройних дій.

За даними аналітичної довідки ООН про інвалідність (*Factsheet on Persons with Disabilities*): особи з інвалідністю стикаються з жорсткими викликами щодо рівної участі та рівних можливостей, а ці проблеми є ще гострішими в регіонах постраждалих від військового конфлікту [1].

Актуальність дослідження зумовлена кількома взаємопов'язаними чинниками, насамперед, відсутністю в системі міжнародного гуманітарного права МГП спеціального договору присвяченого виключно захисту осіб з інвалідністю під час збройного конфлікту, зростання кількості осіб які набувають статусу особи з інвалідністю внаслідок самих збройних конфліктів. За підрахунками фахівців до 80% осіб з інвалідністю в світі проживають в країнах, що розвиваються та у зонах конфліктів.

Збройна агресія російської федерації проти України розпочата у повномасштабному вимірі 24 лютого 2022 року загострила проблему захисту осіб з особливими потребами до надзвичайного рівня і поставила перед вітчизняною правовою наукою завдання системного аналізу міжнародно-правових механізмів захисту. Попри існування значного масиву міжнародно-правових актів у сфері захисту цивільного населення і загалом осіб з інвалідністю зокрема, практика їх застосування в умовах збройних конфліктів демонструє суттєві прогалини та виклики, що зумовлює необхідність комплексного правового аналізу.

Мета дослідження

Метою статті є дослідження міжнародно-правового статусу осіб з особливими потребами (осіб з інвалідністю) у період збройних конфліктів, аналіз ключових міжнародно-правових механізмів їх захисту, виявлення прогалин у чинному законодавстві та формулюванні пропозицій щодо їх усунення з урахуванням реалії збройної агресії проти України.

Стан опрацювання проблематики

Проблематика міжнародно-правового захисту осіб з інвалідністю в умовах збройних конфліктів перебуває на перетині міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та права осіб з інвалідністю. Серед вітчизняних та зарубіжних науковців які зробили вагомий внесок у дослідження зазначених питань слід віднести праці В.О. Буткевича, М.М. Гнатовського, В.М. Репецького, Т.А. Сенаторової, А.В. Войціховського, В.М. Лисик, М.О. Бай-

муратова, Т.А. Короткого, а також зарубіжних дослідників у галузі МГП – Е. Давіда, Ф. Кальсховена, М. Сасолі.

Питанням міжнародного захисту осіб з інвалідністю в ситуаціях ризику, присвячена стаття Сироїд Т.А. та Фоміної Л.О., де проаналізовано положення Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 року та інших міжнародно-правових актів у контексті надзвичайних ситуацій, зокрема авторами встановлено що: «Конвенція 2006 р. змінила підхід до інвалідності: інваліди визнаються в ній не як об'єкт медичного догляду та благодійності, а як носії прав; такий підхід до інвалідності, що базується на правах людини, вимагає нового розуміння норм міжнародного гуманітарного права, права біженців та механізмів реагування на надзвичайні ситуації стосовно інвалідів» [2, с. 596].

Окремі аспекти захисту цивільного населення загалом у збройних конфліктах досліджено у роботах О.В. Мартинюк, А.І. Безносюк та В.В. Ципцюри, які наголошують на важливості імплементації норм МГП у національне законодавство [3]. Захисту прав людини в умовах збройних конфліктів у контексті МППЛ та МГП присвячені роботи К.В. Громовенка [4], а правовому статусу медичного та духовного персоналу – дослідження В. Репецького та В. Малиги [5].

Разом з тим проблема саме міжнародно-правового статусу осіб з особливими потребами в умовах збройних конфліктів взаємодія МГП та КПОІ а також практика їх застосування в умовах конфлікту в Україні залишається недостатньо дослідженою і потребує комплексного аналізу.

Виклад основного матеріалу

Поняття «особи з інвалідністю» (persons with disabilities) та «особи з особливими потребами» (persons with special needs) тісно пов'язані, хоча й не є цілком тотожними в міжнародно-правовому контексті. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (2006 р.) (далі – КПОІ або Конвенція 2006 р.) визначає, що до осіб з інвалідністю «належать особи зі стійкими фізичними, психічними, інтелектуальними або сенсорними порушеннями, які під час взаємодії з різними бар'єрами можуть заважати їхній

повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими» [6, ст. 1].

Основи захисту осіб з особливими потребами в умовах збройних конфліктів становить система Женевської конвенції 1949 року та додаткових протоколів до них. Як слушно зазначають К.В. Громовенко та Я.С. Годжек, «держава несе міжнародно-правову відповідальність за забезпечення гуманного поводження з військовополоненими, дотримуючись передбачених міжнародним правом стандартів» [4, с. 46]. Це положення за необхідністю поширюється і на осіб з інвалідністю, які перебувають у зоні конфлікту.

Четверта Женевська конвенція 1949 року про захист цивільного населення під час війни встановлює основний принцип недискримінаційного захисту всіх цивільних осіб. Стаття 27 Конвенції IV гарантує захист від актів насильства, залякування та поводження, що принижує гідність усім особам котрі перебувають під владою сторони конфлікту або окупаційної держави. Зазначена норма має особливе значення для осіб з інвалідністю, оскільки саме вони найбільш вразливі перед подібними правопорушеннями.

Додатковий протокол I (1977 р.) до Женевських конвенцій у ст. 75 закріплює фундаментальні гарантії для всіх осіб, які перебувають під владою сторони конфлікту, зокрема заборону вбивства, катування, тілесних покарань, нелюдського поводження, жорстокого і принизливого поводження, захоплення заручників. Водночас Стаття 8 ДП I визначає «поранених і хворих» як осіб «цивільних або військових», «які потребують медичної допомоги або догляду та утримуються від будь-яких ворожих дій», що охоплює осіб з хронічними захворюваннями та інвалідністю.

Важливим елементом захисту є принцип особливої поваги до вразливих категорій цивільного населення. Відповідно до МГП: «хоча всі цивільні особи захищені МГП, але існують спеціальні категорії, які потребують особливого захисту. В першу чергу це: поранені, хворі, особи з інвалідністю, літні люди, діти, породіллі» [7]. Таким чином МГП визначає особливий правовий статус осіб з

інвалідністю, хоча у рамках більш широкої категорії вразливих осіб.

Особливого значення набуває питання евакуації осіб з інвалідністю із зони бойових дій МГП надає: «особливий пріоритет їх евакуації з таких зон» [8, с. 4], однак механізм реалізації цього обов'язку залишається недостатньо конкретизованим. Як встановлено у настановах МПК щодо інклюзії осіб з інвалідністю гуманітарній сфері: «і МГП, і МППЛ підтверджують зобов'язання щодо захисту та забезпечення безпеки осіб з інвалідністю під час збройних конфліктів. Це зобов'язання викладено у статті 11 КПОІ» [8, с. 4].

Прийняття КПОІ у 2006 році стало справжньою революцією у правовому підході до статусу осіб з інвалідністю. Відповідно до Преамбули Конвенції держави - учасниці наголошують: «на тому, що обстановка миру та безпеки, заснована на повній повазі цілей і принципів, викладених у Статуті ООН, та на дотриманні застосованих договорів у галузі прав людини, є неодмінною умовою для повного захисту осіб з інвалідністю, зокрема під час збройних конфліктів та іноземної окупації» [6, Преамбула].

Ключовою нормою КПОІ для цілей даного дослідження є стаття 11 «Ситуація ризику і надзвичайні гуманітарні ситуації» вона зобов'язує держави-учасниці: «вживати відповідно до своїх зобов'язань за міжнародним правом, включаючи міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини, всіх необхідних заходів для забезпечення захисту і безпеки осіб з інвалідністю у ситуаціях ризику, включаючи збройні конфлікти, надзвичайні гуманітарні ситуації та стихійні лиха» [6, ст. 11].

Новелою зазначеної норми є прямий зв'язок КПОІ, МГП та МПЛ вперше в міжнародному праві стаття договору з прав людини прямо апелює до МГП, як до зобов'язальної основи для захисту конкретної категорії осіб за висновками ради ООН з прав людини (А/НRC/RES/28/4), стаття 11 КПОІ є «ситуаціями ризику та надзвичайними гуманітарними ситуаціями» та підставою для щорічних тематичних досліджень УВКПЛ [15].

Підготовлене УВКПЛ Тематичне дослідження (2015 р.) встановило, що «норми

міжнародного гуманітарного права та норми міжнародного права прав людини повинні розглядатися як такі, що доповнюють і посилюють одна одну» в контексті захисту осіб з інвалідністю [2, с. 597–598]. Зазначений висновок має основоположне значення: МГП та КПП не є конкуруючими системами а взаємодоповнюючими нормативними режимами.

У 2019 році Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію 2475 (2019), присвячено питанням непропорційного впливу збройних конфліктів та гуманітарних криз на ситуацію з інвалідністю [9]. Резолюція підтвердила, що держави несуть відповідальність за забезпечення того щоб: «особи з інвалідністю мали доступ нарівні з іншими до основних послуг, які надаються в умовах збройного конфлікту, включаючи освіту, охорону здоров'я, транспорт та інформаційно-комунікаційні технології й системи» [9].

Практика збройних конфліктів переконливо свідчить, що особи з інвалідністю зазнають значно більшого ризику ніж решта цивільного населення: «складність самостійної евакуації; недоступність інформації про евакуаційні маршрути, притулки та безпечні місця, гуманітарну допомогу, попередження через сенсорні порушення (сліпота, порушеннями слуху); відсутність систем одночасного візуального і голосового оповіщення у громадських місцях та службах; відсутність місць для екстреного розміщення осіб з інвалідністю» [2, с. 595].

Водночас «найчастіше звичайна медико-соціальна допомога надається нерівномірно чи зовсім недоступна – або через фізичну відсутність відповідних служб, або через те, що інформація про доступні послуги не надається таким особам у зручний для них спосіб» [2, с. 596]. Зазначена ситуація прямо порушує принципи МГП щодо «рівного захисту», а також принцип недискримінації. Особливо гострою є проблема осіб з психічними розладами та інтелектуальними порушеннями: вони нерідко не усвідомлюють небезпеки, не можуть належно реагувати на сигнали тривоги, не здатні самостійно прийняти рішення про евакуацію у поєднанні з руйнуванням соціальних і медичних служб, що є неминучим наслідком бойових дій за-

значена група опиняється в умовах критичної незахищеності.

Не менш важливим є питання осіб, які набули статусу особи з інвалідністю внаслідок самого збройного конфлікту: поранень, контузій, ампутацій, психологічних травм. Збройна агресія росії проти України призвела до різкого зростання їх кількості. Як зазначають у ООН у доповіді щодо України: «збройний конфлікт на території України призвів до збільшення кількості осіб з інвалідністю, ветеранів бойових дій, внутрішньо переміщених осіб та інших вразливих категорій населення, що потребують особливих умов для безперешкодного доступу до адміністративних, соціальних та правоохоронних послуг» [10].

Збройна агресія російської федерації проти України створила безпрецедентні виклики для захисту осіб з особливими потребами. Окупація значних територій, масове переміщення населення, руйнування соціальної інфраструктури. Усі ці зазначені фактори поставили осіб з інвалідністю у надзвичайно вразливе становище. Серед задокументованих порушень: бомбардування медичних і реабілітаційних закладів, будинків інтернатів для осіб з психічними розладами та інтелектуальними порушеннями, недопуски евакуації осіб з обмеженою мобільністю з тимчасово окупованих територій. О.В. Мартинюк констатує, що «державо-агресор, що є постійним членом Ради Безпеки ООН, систематично ігнорує та порушує всі загально визнані принципи і норми міжнародного права, включаючи гуманітарне право» [3, с. 105].

Водночас Україна, виконуючи свої міжнародно-правові зобов'язання вживає ряд законодавчих заходів щодо захисту осіб з інвалідністю. В умовах воєнного стану зокрема прийнято Закон України: «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» від 26.01.2022 р. № 2010-IX. Ратифікація Римського статуту МКС Законом від 21.08.2024 р. № 3909-IX відкрила можливість для міжнародного кримінального переслідування за злочини проти осіб з інвалідністю.

Проте слід визнати, що «українське законодавство все ще має певні прогалини та невідповідності, зокрема у питаннях, що стосуються регулювання статусу... осіб, звільнених із полону» [11, с. 73], а також осіб з інвалідністю на окупованих та деокупованих територіях. Дані питання потребують невідкладного правового врегулювання.

Особливої уваги заслуговує проблема осіб з психічними розладами та інтелектуальними порушеннями, які опинилися в закладах на тимчасово окупованій території. Це особи, фактично позбавлені доступу до правового захисту представника та механізмів звернення до міжнародних інституцій. Тут вступає в дію Принцип що підтверджений у КПОІ: «люди з інвалідністю мають право на визнання в якості осіб перед законом» [6, ст. 12] право, яке росія систематично порушує на окупованих нею територіях.

Висновки

Проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки.

Особи з інвалідністю особи з особливими потребами є однією з найбільш вразливих категорій цивільного населення в умовах збройних конфліктів, що зумовлює необхідність посилення правового захисту та міжнародному та національному рівні.

Захист системи МГП здійснюється через загальні норми про цивільне населення та категорії поранених і хворих, а не через окремий спеціальний режим. Чинна система міжнародно-правового захисту має суттєві прогалини: відсутній спеціальний договір МГП щодо осіб з інвалідністю, механізми реалізації статті 11 КПОІ залишається нечіткими, НДФЗ фактично не несуть відповідальності за порушення прав осіб з інвалідністю, відсутні дезагреговані дані для гуманітарного планування.

З метою вдосконалення міжнародно-правового механізму захисту осіб з інвалідністю розробити в рамках МГП спеціальні керівні принципи щодо захисту осіб з інвалідністю в умовах збройного конфлікту, за аналогією з Принципами Блантайра щодо внутрішньо переміщених осіб, включити до програми навчання збройних сил держав конкретні зобов'язання щодо захисту осіб з

інвалідністю, запровадити обов'язковий збір без агрегованих даних щодо осіб з інвалідністю в планах гуманітарного реагування. Вдосконалити національне законодавство в частині захисту прав осіб з інвалідністю на деокупованих і постраждалих від бойових дій територіях.

Література

1. Аналітична довідка ООН про інвалідність (резюме). Програма ООН щодо прав осіб з інвалідністю. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-12/UN%20Policy%20Paper%20on%20Disability_UKR.pdf.
2. Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Міжнародний захист осіб з інвалідністю в ситуаціях ризику. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2023. № 1. С. 594–601. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.104>.
3. Мартинюк О.В., Безносюк А.І., Ципцюра В.В. Щодо правового захисту цивільного населення під час збройного конфлікту у світлі імплементації норм міжнародного гуманітарного права. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право. 2025. Вип. 88. Ч. 4. С. 102–107.
4. Громовенко К.В. Особливості захисту прав людини в умовах збройних конфліктів. Правові новели. 2022. № 17. С. 100–107.
5. Репецький В., Малига В. Правовий статус медичного та духовного персоналу під час збройних конфліктів. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2015. Вип. 37. Ч. 2. С. 3–15.
6. Конвенція про права осіб з інвалідністю: ООН від 13.12.2006 р. Документ № 995_g71. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.
7. Як міжнародне гуманітарне право захищає цивільних осіб під час війни? Товариство Червоного Хреста України. URL: <https://redcross.org.ua/news/2025/05/113363/>.
8. Настанови МПК щодо інклюзії осіб з інвалідністю при гуманітарному реагуванні. МКМК, 2019. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-12/Posibnyk%20Nastanovy%20shchodo%20inklyuziyi%20osib%20z%20invalidnistyu%20pry%20hum%20reahuvanni%20IASC%202019.pdf>

9. Резолюція Ради Безпеки ООН S/RES/2475 (2019) щодо захисту осіб з інвалідністю в умовах збройних конфліктів від 20 червня 2019 р. URL: [https://undocs.org/S/RES/2475\(2019\)](https://undocs.org/S/RES/2475(2019)).

10. Захист від насильства в умовах збройного конфлікту: права осіб з інвалідністю. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. URL: <https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/download/334212/323143>.

11. Татаренко Н.В., Котова Л.В. Проблеми імплементації норм міжнародного гуманітарного права щодо правового статусу військовополонених. Центральнотрапнський вісник права та публічного управління. 2023. Вип. 3. С. 72–82.

12. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_199.

13. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (Женевська конвенція IV) від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.

14. Шевчук О. Громадський контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування як чинник формування правової культури в Україні. Актуальні проблеми правознавства. 2022. Вип. 4 (32). С. 102–106. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2022.04.102>.

15. Human Rights Council. (2015). *The right of persons with disabilities to live independently and be included in the community on an equal basis with others* (Resolution 28/4). United Nations. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/RES/28/4>

Zastavna O.,

e-mail: olya.zastavna@gmail.com

**INTERNATIONAL LEGAL STATUS
OF PERSONS WITH SPECIAL NEEDS
DURING ARMED CONFLICTS**

The scientific article examines the international legal status of persons with special needs (persons with disabilities) in the context of armed conflicts. Analyzing key international legal instruments protecting a significant category of persons, in particular

the 1949 Geneva Convention and its additional protocols, the 2006 UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Article 11 of the UN Security Council Resolution and the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030, it was found that persons with disabilities in armed conflicts are disproportionately affected by hostilities due to physical, sensory, mental and intellectual impairments, which complicates evacuation and access to medical care, information and humanitarian services.

It has been established that the current system of international humanitarian law does not contain a separate independent treaty aimed exclusively at the protection of persons with disabilities during armed conflicts, and their protection is ensured through general norms on the “civilian population” and “vulnerable categories of persons”.

The interaction and complementarity of IHL and international human rights law in terms of the protection of persons with disabilities has been analyzed. The problems of implementing the relevant norms in Ukraine in the context of the armed aggression of the Russian Federation have been outlined.

The author’s conclusions and proposals for improving the regulatory and legal mechanisms of protection have been formulated: in order to improve the international legal mechanism for the protection of persons with disabilities, to develop special guiding principles within IHL for the protection of persons with disabilities in armed conflict, by analogy with the Blantyre Principles for internally displaced persons, to include specific obligations for the protection of persons with disabilities in the training program of the armed forces of states, to introduce mandatory collection of non-aggregated data on persons with disabilities in humanitarian response plans. Improve national legislation in terms of protecting the rights of persons with disabilities in de-occupied and war-affected territories.

Keywords: persons with disabilities, persons with special needs, armed conflict, international humanitarian law, Convention on the Rights of Persons with Disabilities, vulnerable categories of persons, protection of the civilian population, martial law.